

ren de bonnen van hun klanten nog in de zak hadden; die bonnen hadden men in de bakkerijen en de melkzaken nodig om toewijzingen te krijgen voor de herbevoorrading. Kreeg men die toewijzingen tóch? Dat nemen wij aan. Maar dan waren in elk geval nauwelijks te vervangen werkkrachten verdwenen die evenveel schakels waren in het distributiesysteem. Uit Den Haag verdween een groot deel van de onderwijzers – hier namen de onderwijzeressen de taak van de afwezige collega's over. Zo en op andere manieren trachtte de samenleving zich aan te passen, maar tot die aanpassing kwam het toch eerst nadat de schok van de razzia's was overwonnen.

Bij diegenen die zich schuil hadden kunnen houden maar ook bij allen wier leeftijd dicht bij de grenzen lag welke bij de diverse acties van de bezetter golden, schiepen die razzia's een ontzaglijk gevoel van onzekerheid. 'Daar mannelijke personen', aldus het Haagse Gemeenteverslag over de gebeurtenissen onmiddellijk volgend op de razzia van 21 november,

'zich vrijwel niet op straat durfden vertonen (er werden ook wel personen boven veertig jaren gevangen genomen), stond gedurende enige dagen het maatschappelijk leven, voorzover daarvan nog sprake was, geheel stil, waaronder ook instellingen en bedrijven voor de voedselvoorziening, zoals de Centrale Keukens, waardoor een groot deel der bevolking gedurende bijna een week van deze voedselverstrekking verstoken was'¹ –

d.w.z. verstoken van het enige warme voedsel dat de betrokkenen konden krijgen. Elders was de situatie niet anders: elke Duitse razzia deed een verlamdende golf van angst ontstaan en die angst werd door elk gerucht dat er wéér een razzia zou plaatsvinden, geactiveerd. Jongens en mannen die tot de opgeroepen leeftijdsgroep behoorden, moesten òf hun persoonsbewijs zodanig laten wijzigen dat zij buiten de leeftijdsgrenzen vielen (maar dat konden zij alleen doen wanneer het feit van de falsificatie niet te duidelijk door hun uiterlijk werd aangetoond), òf de beschikking zien te krijgen over nagemaakte vrijstellingspapieren – alleen al in Rotterdam kon men gebruik maken van meer dan 3 000 exemplaren van het officiële vrijstellingspapier dat aan personeelsleden van de Centrale Keukens was uitgereikt. Voelde men zich dan veilig? Nauwelijks.

Vóór september '44 hadden tallozen vertrouwd dat zij, als zij zich maar

¹ Gemeente 's-Gravenhage: *Verlag van de toestand der gemeente 's-Gravenhage, 1944* (1947), p. 39.